

SZARKA LÁSZLÓ

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ALAKVÁLTOZATAI
A NAGY HÁBORÚ ÉVEIBENADALÉKOK A MAGYAR KORMÁNYOK
ERDÉLYI POLITIKÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ*

A kortársak által Nagy Háborúnak nevezett első világháború gyökeresen felforgatta a 20. század eleji világrendet, s több szempontból is új mederbe terelte az európai kontinens fejlődését. Évszázados monarchiák szűntek meg. A szent szövetségi Európa nagyhatalmi oszlopokon nyugvó egyensúlya helyett Európa-szerte tért nyertek az 1848 óta egyre inkább radikális, nemzet- és államépítő nacionalizmusok. Az 51 hónapon át tartó véres ütközetek, a pokoli állóháborúk, az embermilliók halálát okozó „anyagcsaták” nem a győztesek és vesztesek közti tartós békével, hanem megalázó diktált szerződésekkel, forradalmakkal és utóháborúkkal folytatódtak. Paradox módon valószínűleg mégis éppen ezért élő matéria a Nagy Háború történelme, és most a századik évforduló éveiben kezdjük mélyebben megismerni és megérteni az értelmetlen konfliktus kiváltó okait, máig itt kísértő következményeit. Ugyanakkor a 21. század eleji kerek évfordulón szembesültünk először azzal a ténnyel, hogy déd- és nagyapáink nemzedéke sírba szállt, s mi magunkra maradtunk ismereteinkkel. Az ő közvetlen, személyes tudásuk, tapasztalatuk immár csak naplókban, leveleikben, háborús relikviáikban és a mi értelmezéseinkben, emlékezetünkben él velünk tovább. Gyáni Gábor azonban joggal hangsúlyozza, hogy a háború legmaradandóbb emlékét a tömeges pusztulás és a családok százezreinek veszteségét feldolgozó gyászmunka jelentette. A nemzeti emlékezetekben ugyanakkor a győztesek, illetve a vesztes államok és nemzetek igyekeztek saját politikai érdekeiket előtérbe állítani a kollektív emlékezetben, például a hősi halottak kultuszában vagy a háború végkimenetelének, következményeinek feldolgozásában egyaránt a nemzeti dimenziót erősítették fel.¹

* A tanulmány a „Kelet-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben” c. OTKA K113004 sz. kutatási program támogatásával készült.

¹ Az egyéni gyászmunka és a közösségi kommemoráció különbségeiről, a hősi halál „nacionalizálásáról” és „demokratizálásáról”, a „hősnek és nem áldozatnak” tekintett halott katonák emlékének állított háborús emlékművekről szólva megállapítja, hogy a nekik tulajdonított eredeti célja, szimbolikus értelme mindig is különbözött az egyéni és családi gyászban betöltött szerepétől. A nemzeti áldozat és hősiesség emlékezetét fokozatosan átvette a hazafiasság, a patriotizmus, majd a veszteségek miatt érzett gyász. GYÁNI Gábor: Az első világháború emlékezete, In: TOMKA Béla (szerk.): *Az első*

1914–1918 történelme az utolsó veteránok halálát követően mára az emberiség kulturális emlékezetének a részeként él tovább. Többé nem a kortárs túlélők elbeszélései alakítják, hanem azok korábban rögzített formái, illetve a történeti tényekkel és forrásaikkal magukra maradó történészek. A centenáriumi megemlékezések mindenesetre azt mutatják, hogy a kortársi emlékezés, a sokszor megkerülhetőnek és esetlegesnek hitt katonalevelek, harctéri vagy hátországi tudósítások, a hadifogság emlékei, a családi gyász életre szóló gyötrelmei éppen azáltal válnak elsőrendű forrásává a történeti megismerésnek, hogy a frontokon harcolók és a háterszágban élők már nem élnek. Jórészt ez lehet a magyarázata annak is, hogy az első világháború százéves megemlékezései a számolatlanul sorjázó események és kiadványok, konferenciák és kiállítások, filmek és digitális események ellenére jól kivehetően nem jutottak a hasonló ünnepségsorozatok szomorú sorsára: az ünnepi beszédek elhangzása, a koszorúk letétele után sem süppednek vissza a háborús küzdelem és gyász tényei az össznemzeti felejtésbe és érdektelenségbe.²

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a szomszédos nemzetállamok viszonya

A Balkán-félsziget 19. század elején elkezdődött nemzetállami átalakulása az oszmán-török birodalom fokozatos visszaszorulásával, katonai, politikai vereségeivel párhuzamos folyamatként a 20. század elejére végső szakaszába érkezett. Az osztrák–magyar diplomácia, s azon belül a magyarországi állami és a magyar nemzeti részérdekeket is képviselő külügyminiszterek, diplomaták igyekeztek jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött

világháború következményei Magyarországon, Országgyűlési Hivatal, Budapest, 2015, 316–317. p.

2 A „kilencmillió katonai és hatmillió civil áldozattal járó” háborút a berlini Deutsches Historisches Museum kiállítása a nagyipari méreteket öltött pusztítást egyéni életutakkal és tragédiákkal szembeállította. A schallaburgi, *Jubel & Elend. Leben mit dem Großen Krieg 1914–1918* (Diadal és nyomorúság. Élet a Nagy Háborúban 1914–1918) címmel 2014 áprilisa és novembere közt bemutatott kiállítás és a közönség által folyamatosan újra összeállítható katalógus Kákánia irtózatossá haláltáncaként mutatta be a dunai Monarchia utolsó háborúját. A budai Várkertben 2015 nyarán megnyílt *Új világ született – Európai testvérháború* című kiállítás pedig azt jelezte, hogy a háború emlékezetének alakításában nem valamilyen történelempolitikai vezérmotívum, elvárás, hanem a történész-muzeológus szakma céhbeli felelőssége, a saját múltuk megértésének, megismerésének természetes igénye jelenti a fő motivációt. Az isonzói, doberdói, galíciai vágóhidakon a Monarchia hadseregének részeként, a felerészben nem magyar történeti Magyarországon besorozott soknemzetiségű – magyar, román, szlovák, horvát, szerb, rutén, német állományú honvéd- és közös hadtestek katonáinak emlékezte mindazonáltal száz éve alapvetően külön életet él a térségünk nemzetállamai által meghatározott mindenkori kollektív emlékezetekben.

szerb, román, albán, bolgár nemzeti királyságokkal.³ A Monarchia határain belül pedig Bécs és Budapest a délszláv tartományokban súlyt helyezett arra, hogy a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán egyház autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését ne korlátozza.⁴ A kis nemzetek nacionalizmusai 1914 előtt nem csak a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon át az egész kelet-közép-európai térségben megjelentek a hasonló államjogi törekvések.

Nem véletlen, hogy a szarajevói merénylet után kialakult háborús hisztéria, a hadüzenet kapcsán megfogalmazódott háborús célok kapcsán a Tisza István vezette magyar kormány arra helyezte a hangsúlyt, hogy megpróbálja stabilizálni a dualizmus rendszerét, és megakadályozni a trialista, föderalista elképzelések felerősödését, az újonnan megszállt területek Monarchiához történő csatolását.⁵ Ez ugyanis sem a Magyar Királyság egységes, centralizált közigazgatási rendszerével nem lett volna összeegyeztethető, sem pedig a magyar államdoktrínával. Ez utóbbi ugyanis 1867 után a magyar nemzetál-

³ A Bécsből irányított, de a magyar miniszterelnökök által folyamatosan befolyásolt osztrák-magyar külpolitika belső, részben nemzetileg is tagolt jellegéről L.: RUMPLER, Helmut: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, Vol. VI/1., Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1989, 86–94. p.; DIÓSZEGI István: A külpolitika nemzeti orientálásának változatai, In: Uő.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, Vince Kiadó, Budapest, 2001, 22–49. és 182–202. p.; HANNIG, Alma: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns vor 1914, In: ANGELOW, Jürgen (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*, Bebra Wissenschaft Verlag, Berlin-Brandenburg, 2011, 34–56. p.

⁴ Tisza István másodszori kormányalakításától kezdve igyekezett revízió alá vonni az asszimilációt középpontba állító magyar nemzetiségi politikát. Tisza nemzetiségi politikájáról L.: DIÓSZEGI István: Tisza István és a világháború, In: Uő.: *A magyar külpolitika útja. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1984, 278–287. p.; VERMES Gábor: *Tisza István*, Századvég Kiadó, Budapest, 1994, 234–486. p.; TÖKÉCZKI László: *Tisza István eszméi és politikai arca*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2000, 214–228. p.; Ifj. BERTÉNYI Iván: Tisza István és az első világháború, In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemben*, Osiris, Budapest, 2002, 28–86. p.; PÖLÖSKEI Ferenc: *Tisza István és kora*, Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2014, 191–243. p.; HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*, Osiris Kiadó, Budapest, 2014, 50–69., 135–138. és 230–245. p.; BIHARI Péter: 1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek, Kalligram, Pozsony, 2014, 129–132. és 249–263. p.

⁵ CORNWALL, Mark: *The Last Years of Austria-Hungary. A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*, University of Exeter Press, Exeter, 2002, 128–131. p. A Ferenc Ferdinánd körül kialakult csoport trialista elképzeléseiről L.: HITCHINS, Keith (ed.): *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida Voievod to Archduke Franz Ferdinands Chancellery*, Brill, Leiden, 1974, 11–17. p.; DIÓSZEGI István: Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában, *Aetas*, 1994/2., 31–41. p.

lam kiépítésére épült. A dualizmus kori magyar nacionalizmus tehát kifelé pozícióőrző, befelé viszont erősen asszimilációra orientált volt.

Az 1914 előtti magyar kormányzati nemzetiségi politika az autonóm Horvátország jogköreinek elismerése mellett a többi nem magyar nemzeti társadalom esetében az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi, oktatási, egyházi jogokra – így a szerb és román görögkeleti egyház esetében az egyházi autonómia elismerésére, támogatására – szűkítette a nemzetiségi jogegyenlőséget. Tisza 1913/14 telén megpróbálta egyfajta paktumpolitikával átalakítani a magyar kormányzati nemzetiségi politika eszközrendszerét.⁶

Az 1915–1916-ban is folytatódó nemzetiségi tárgyalásai azonban sem a románokkal, sem a szlovákokkal nem érték el céljukat. A szerbekkel pedig a háború kitörését követően már csak a dél-magyarországi megyék főispánjain keresztül érintkezett. Tisza számára Magyarország integritásának biztosítása 1916-tól kezdődően tisztán katonai kérdéssé vált. Ennek kulcsát pedig a német–magyar katonai együttműködésben látta. 1918 októberében amiatt szorgalmazta személyes jó barátja, Burián István külügyminiszter lemondását, mert a béke-előkészítő kezdeményezéseiben figyelmen kívül hagyta a németekkel közös katonai érdekeket.⁷

A Monarchia külpolitikájának másik fontos magyar államérdekét Ausztria–Magyarország kelet- és délkelet-európai szomszédságpolitikájának konszolidálásában jelölhetjük meg. Ennek érdekében a magyar kormány már a Bosznia-Hercegovina annexióját követő diplomáciai és belpolitikai válság hónapjaiban arra törekedett, hogy a boszniai civil kormányzat pozitív lépéseivel, a pravoszláv egyházak támogatásával javítsa viszonyát Szerbiával, Romániával.⁸ A 20. század elején felerősödtek a cseh-szlovák egységtörekvések is. Ezek mögött részben – Tisza István megbélyegző kifejezésével szólva – a dualizmuskori „úrlovas magyar nemzetiségpolitikának” a felső-magyarországi szlovák régióban kifejtett erőteljes asszimilációs politikája állt. Másrészt az erős cseh gazdasági és hitelintézeti élet szereplői, valamint a kulturális elit, a történelem és utazások iránt érdeklődő tehetősebb polgárság a 19. század

⁶ MCMEEKIN, Sean: *July 1914. Countdown to War*, Icon Books, London, 2013, 45–46. p.; VERMES: *i.m.*, 325–332. p.; Ifj. BERTÉNYI Iván: A gyűlölt Tisza István, *Kommentár*, 2011/5., 9–29. p.

⁷ „Nekünk nem szabad chimerák után nyargalnunk [...] bizalmas, állandó érintkezést kell a németekkel biztosítanunk s minden erővel azon lennünk, hogy a béketárgyalásoknál és az ezeket megelőző állásfoglalásoknál a magyar nemzet létérdekei német részről is teljes megértésre és támogatásra találjanak.” Tisza István levele Burián István külügyminiszternek, 1918. október 10. = TISZA István *Összes munkái VI. 1916. június – 1918. október között írt levelei, küldött táviratai*, Budapest, 1937, 363. p., <http://mtdportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_6.pdf> (letöltve: 2016. 12. 01.).

⁸ SZABÓ Dániel: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915–1918* (Értekezések a történettudományok köréből 79.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 30–44. p.

végén fedezte fel ismét a szlovákokat, akiket a csehek többsége mindig is a magyarok által elnyomott, ezért kevésbé fejlett cseheknek tartott. A „magyar Heródes” elől a „cseh Egyiptomba” menekülő szlovák tanulóifjúság jelentős része a Prágai Egyetemen kötött ki. A Liptó, Trencsén, Nyitra megyei diákok abban a prágai egyetemi diákkörben váltak „csehszlovákká”, amely a húsz évvel később csehszlovák államot alapító Masaryk professzor körül szerveződött.

A „csehszláv” és délszláv egységtörekvések, együtt a nagyromán egységmozgalmakkal már a világháború előtt jelentős mértékben politikai színezetet is kaptak. Közös államépítő programjaikat azonban csak a világháború éveiben, s akkor is elsősorban a politikai emigrációkban fogalmazták meg. A háborús nacionalizmusok dinamikáját, legitimitációját azonban egyszerre erősítették fel a nemzeti „hátszágban” terjedő nagyszláv, nagyromán szolidaritás eszméi, az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül a Magyar Királyság nemzetiségpolitikai benuvultsága, valamint a saját geopolitikai céljaik érdekében a dunai régió nemzetiségi kérdéseit felhasználó antant hatalmak.⁹

Az erdélyi kérdés tartalma a kiegyezés korában

Erdélynek a Magyar Királysággal 400 év utáni újraegyesülését s Monarchián belüli új államjogi helyzetét az 1868. december 7-én szentesített XLIII. számú egyesülési törvénnyel szabályozták. A jogszabály megerősítette az 1848. évi VII. számú uniói törvény érvényességét, amely húsz évvel korábban a „Magyar Koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét, nemzetegységét és jogazonosságát” mondta ki. Az egyesülési törvény tehát Erdélyre vonatkozóan az igazságszolgáltatás, a telek- és sajtóügyek, a választójog, néhány egyéb terület átmeneti szabályozását leszámítva az egységes magyarországi joghatóságot terjesztette ki. A nemzetiségi egyenjogúságról, valamint a görögkeleti felekezetről szóló 1868. évi törvények pedig részleteiben is szabályozták az erdélyi nemzetiségek és vallások jogállását. Nemzetiségi vonatkozásban az egyéni jogokat, felekezeti tekintetben a testületi autonómiákat garantálta a két törvény. Ezzel együtt az unió újbóli törvényesítése során esély sem volt Erdély bármifajta közigazgatási, területi autonómiájának biztosítására, s ezért többen is a magyar politikai elit beolvasztási szándékát bírálták, s ez volt az oka annak is, hogy a román és a szász kérdésben ekkortól kibékíthetetlennek bizonyult ellentétek keletkeztek. Ez a szabályozás fő vonalaiban az osztrák–magyar kiegyezést követően a dualizmus egész időtartamára érvényes maradt.¹⁰

⁹ DIÓSZEGI: Nemzeti törekvések..., 38–42. p.

¹⁰ Erről L.: PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”. Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*, Erdélyi Tudományos Füzetek 267, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Ko-

Az 1848. évi kolozsvári országgyűlés I. törvénycikke Erdély minden lakosát nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenjogúvá nyilvánította. Ezt az elvet fogadta el az 1868. évi egyesítési törvény is, s külön is hangsúlyozta, hogy 1848-ban minden nemzetiségi előjog és kiváltság megszűnt.¹¹ Az „egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúsága, polgári és politikai tekintetben is megerősítést nyert”.¹²

Ugyanakkor a kiegyezés ötven éve annak az alapvető ellentmondásnak a jegyében telt el, amely a románság autonómiaigénye, illetve a magyar politikai integritást minden deklarált egyenjogúsági elv elébe helyező uniós magyar politika között húzódott.¹³ Az erdélyi és kelet-magyarországi román nemzeti mozgalom számára – a kiegyezéskori magyar nemzet- és állameszme a többi magyarországi nemzetiséghez hasonlóan – elfogadhatatlannak bizonyult.¹⁴

Külpolitikai kérdésként Erdély ügye a keleti válság óta fontos témája volt az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Királyság közötti kapcsolatokban, és különösen Németország, illetve Oroszország részéről folyamatos volt az érdeklődés a román és a magyar kormányok erdélyi politikája iránt. A német-osztrák-magyar kettős szövetséghez csatlakozó és a központi hatalmak szövetségének részévé vált Román Királyság hosszú időn keresztül haszonélvezője volt Berlin, Bécs és Budapest támogatásának.¹⁵ Belpolitikai tekintetben viszont az erdélyi, bánági, kelet-magyarországi magyar-román viszonyban a kiegyezés fél évszázada alatt számos konfliktus alakult ki, például a politikai választások, a valláspolitikai, a nyelvhasználat, a sajtó vagy éppen a parlamenti politizálás területén. A passzivista és aktivista irányzatok küzdelme a 20. század elején ismételten felvetette az autonómia kérdését, de a Román Nemzeti Párt (RNP) 1905. januári nagyszebeni válasz-

lozsvár, 2010, 223–238. p., <<http://www.elite-research.eu/Pal,%20Judit%20-%20Unio%20vagy%20unificaltatas.pdf>> (letöltve: 2016. 12. 01.).

¹¹ PÁL Judit: Unió vagy autonómia. Erdély uniójának törvényi szabályozása, *Magyar Kisebbség*, 2009/1–2., 64–80. p., <http://epa.oszk.hu/02100/02169/00036/pdf/2009_1_2_06_064-080_pal.pdf> (letöltve: 2016. 12. 01.).

¹² Magyar digitális törvénytár, <www.1000ev.hu> (letöltve: 2016. 12. 01.)

¹³ PÁL: *Unió vagy „unificáltatás”...*

¹⁴ HITCHINS, Keith: *A Nation Affirmed. The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914*, The Encyclopaedic Publishing House, Bucharest, 1999. A román kérdéstről L.: BOIA, Lucian: *Romania, Borderland of Europe*, Reaction Books, London, 2002.

¹⁵ VOLKMER, Gerald: *Die Siebenbürgische Frage in den diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1878–1916*, Begegnungen, Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 11, 351–360. p., <<http://www.europainstitut.hu/index.php/17-begegnungen/385-begegnungen11volkmer>> (letöltve: 2016. 12. 01.); HAUPT, Udo: *Die Rumänienpolitik Deutschlands und Österreich-Ungarns vom Rücktritt Bismarcks bis zum Ausbruch des Ersten Balkankrieges (1890–1912)*, Würzburg, 1976; CAZAN, Gheorghe Nicolae – RĂDULESCU-ZONER, Șerban: *Rumänien und der Dreibund 1878–1914*, Bibliotheca Historica Romaniae, Studien, Nr. 65, Bucuresti, 1983.

tói gyűlésén már nem tekintette az autonómia megadását elengedhetetlen feltételnek. Helyette a magyarországi román nép államalkotó egyéniségének elismerését és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását kérte.¹⁶

Hosszabb idő után Ferenc Ferdinánd trónörökös körének tagjaként 1906-ban Aurel C. Popovici vetette fel az etnikai alapú föderalizálást mint az egész Monarchia, s azon belül Erdély államjogi rendezésének kívánatos módját.¹⁷ Ezzel szemben a magyar kormány 1910–1914 között többször nekifutott annak, hogy az RNP vezetőivel, illetve a román történelmi egyházak püspökeivel valamilyen új *modus vivendi* alakítson ki. Ennek a román nemzetiségi paktumpolitikaként emlegetett folyamatnak a lényege a román parlamenti képviselőlet radikális növelése, a nyelvi, oktatási jogok és az egyházi autonómia megerősítése lett volna. A sikertelen tárgyalások oka részben a Tisza István elképzelte korlátozott engedményeken alapuló paktumpolitika szűkös, elégtelen mozgásteret volt, részben a magyar politikai elit többségének elutasító magatartása minden nemzetiségi kompromisszummal szemben. Ugyanakkor a Román Királyságban a Balkán-háború során a nemzetegyesítési, irreudenta törekvések felerősödése is a megegyezés útjában állt.

Erdély jogállására vonatkozóan a 19. század utolsó harmadában tehát öt egymásnak ellentmondó megoldási lehetőség, elképzelés körvonalazódott. A kossuthi emigráció a dunai konföderáció önkéntes regionális államközösségében látta az optimális megoldást, amely majd 1918-ban Jászi Oszkár Dunai Egyesült Államok-tervezetében is megjelenik. Erdély államjogi különállásának közigazgatási, területi autonómia formájában való fenntartása az 1860-as évtized fő román törekvése volt, amely az RNP programjában – változó intenzitással, de – mindvégig jelen volt. Erdély és Magyarország egyesítése ezzel szemben a kiegyezést megkötő magyarországi magyar és az 1848-as pozíciókat őrző erdélyi magyar elitek többségének akaratát tükrözte. A nemzetiségi viszonyok összetettsége miatt Erdélynek a svájci mintára elképzelt kantonizációja először az erdélyi, vajdasági román, illetve szerb értelmiségben fogalmazódott meg az 1860–1870-es években. A Monarchia, s azon belül Magyarország és Erdély föderalizálása a svájci megoldás kelet-közép-európai változata lehetett volna, amely a Ferenc Ferdinánd által kívánatosnak tartott egységes *Gesammtstaat* keretei közt a nemzeti területek különválasztásá-

¹⁶ KATUS László: Nemzetiségi mozgalmak, In: HANÁK Péter – MUCSI Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 1031. p.; KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez dualizmus korában, Magyarországon, IV. 1903–1906*, Tankönyvkiadó, Budapest, 534. p.

¹⁷ POPOVICI C. Aurel: *Die vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur Lösung der Nationalen Fragen und staatsrechtlichen Kirsen in Österreich-Ungarn*, Verlag von B. Elischer Nachfolger, Leipzig, 1906, <http://austria-forum.org/attach/AEIOU/Popovici%2C_Aurel/Bundesverfassung_1906.pdf> (letöltve: 2016. 12. 01.).

val próbálta volna elejét venni a belső etnikai, nemzetiségi feszültségeknek, rivalizálásoknak.

Ezért is érdemes mélyebben és behatóbban tanulmányoznunk az 1914–1918 közötti világháborús periódust, mert ekkor részben minden felsorolt opció megjelent, részben viszont a hatodik, győztes változat, a többségi nemzetek köré szervezett nemzetállami megoldás kapott majd nagyhatalmi támogatást és legitimitációt a Párizs környéki békeszerződésekben.

Az erdélyi román kérdés kül- és belpolitikai felértékelődése

Milyen változásokat hozott a világháború az Erdély-kérdés magyar, erdélyi román és romániai kezelésében? A Monarchia a területi status quo, azon belül Magyarország a Monarchia dualista berendezkedésének a fenntartásában, a Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság etnikai összetételének megőrzésében, új szláv vagy más nemzetiségek növekedésének a megakadályozásban volt érdekelt, s Tisza ezért ellenezte a Szerbiával, majd Romániával kapcsolatos annexiós terveket. A második Balkán-háború román és szerb sikerei jelezték, hogy a két szomszéd állam nemzeti integrációs, területbővítési törekvései, tervei új szakaszba érkeztek. Aligha véletlen, hogy 1913-ban a magyar miniszterelnök Szerbiával szemben elvben szükségesnek tartotta és támogatta volna a preventív katonai akció beindítását. Miniszterelnökké történt kinevezését követően, 1913 októberében Tisza folytatta az 1910-ben Ion Mihu „aktivista” politikussal és a görögkeleti püspökökkel elkezdett román tárgyalásait. A románoknak kilátásba helyezett 50 budapesti parlamenti mandátumért, oktatási, kulturális engedményekért azt várta volna el, hogy ezt a paktumot a nemzetiségi kérdés tartós vagy végleges megoldásaként ismerjék el a román vezetők. Ezt azonban ők ekkor és az 1914. szeptemberi újabb ajánlat megtételekor egyaránt elutasították, illetve érdemben nem válaszoltak rá.¹⁸

Ugyanakkor Románia háborúba való bevonása vagy legalább semlegességének megtartása érdekében is felmerült az erdélyi változtatások szükségessége. Czernin bukaresti osztrák–magyar követ szeptember 7-i távirata szerint Margiloman román konzervatív politikus a bukaresti német követet már arról tájékoztatta, hogy az oroszok által Bukarestnek felajánlott szövetség ellensúlyozására a németbarát román körök feltétlenül szükségesnek látják a magyar kormány nagyszabású erdélyi engedményeinek meghirdetését. Czernin Erdély külön politikai státútumának, értelemszerűen autonóm jogállásának

¹⁸ SZÁSZ Zoltán: Az utolsó dualista kísérlet: Tisza István román tárgyalásai, In: Uő. (szerk.): *Erdély története, III. 1830-tól napjainkig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 1678–1687. p.

elismerése mellett a bukovinai Suceava környéki határkiigazítást alkalmazni tartotta volna arra, hogy megakadályozza Románia szövetségre lépését az antanttal. Szerinte talán még arra is elégségesnek bizonyulhatott volna, hogy Bukarest szövetségesei oldalán avatkozzon be a háborúba. Tisza István másnap erre a hírre reagálva azt írta a Monarchia bukaresti követének, hogy a románokat a legnagyobb engedmény nem győzi meg, ha azt látják, hogy az antant győzelemre áll, hozzájuk fognak csatlakozni.¹⁹

Ezzel együtt a német kormány és hadvezetés komolyan vette az Erdélyre vonatkozó román kívánságot, és 1915–1916-ban többször is megfogalmazta követelését a magyar kormány felé, hogy az újabb frontvonal kialakulásának megakadályozása érdekében Budapest kínálja fel Erdély autonóm státuszát.²⁰ Tisza ezeket a kísérleteket sorra sikeresen paralizálta, miközben érvelésében változatlanul a román kormány megbízhatatlansága, a háborús veszélyhelyzetek fegyveres megoldásának elsőbbsége és az általa is felismert nemzetiségpolitikai módosításoknak a háború utáni időkre való elhalasztása jelentették a fő argumentumokat.

A magyar miniszterelnök Erdély kérdésében tanúsított elzárkózó magatartása mögött mindazonáltal az az alapvető magyar dilemma állt, amely a soknemzetiségű magyar államban a – viszonylag sikeres asszimilációs politikára támaszkodó – magyar nemzetállami gondolat megvalósítása csakis a dualista rendszer keretei közt volt elképzelhető, ami viszont a nemzetállami gondolattal párhuzamosan fel-felbukkanó függetlenségi törekvésekkel állt szöges ellentétben. A magyarországi gazdasági, társadalmi modernizáció eredményei milliós nagyságrendű spontán asszimilációs folyamatokat indítottak el a magyarországi zsidóság, németiség, s részben a magyarországi szlovákok körében is. Ezek azonban állandóan összekeveredtek a magyar közigazgatás, oktatás magyarosító törekvéseivel, ami az egész folyamatot erőszakos asszimiláció színében tüntette fel.

A magyar nemzetiségi politika államnationalista sajátosságai, túlkapásai egész Európában, de Bécsben és a Monarchia minden más nemzeténél is negatív visszhangra találtak. Tisza miközben az 1914. júliusi válság első két hetében ellenezte az azonnali háborús megoldást, fokozatosan a háború szimbolikus alakjává vált. Ennek egyik oka kétségkívül végsőkéig következetes politikai magatartásában keresendő. Másik oka viszont a történeti magyar államiságnak a Habsburg-keretek közötti birodalmi státuszának megőrzéséért a végsőkéig való kitartása volt, s ennek részeként nemcsak Erdély,

¹⁹ „Auch die weitgehendsten Koncessionen [!] würden auf die Haltung Rumäniens gar keinen Einfluss haben. Dieselbe hängt ausschliesslich davon ab, wie sie die Chancen des grossen Krieges beurteilen.” Tisza levele Czerninnek = TISZA István *Összes munkái II.*, Budapest, 1924, 126–127. p.

²⁰ SZASZ Zoltán: A háború első éve, In: Uő. (szerk.): *Erdély története*, III., 1690–1694. p.

hanem minden más kérdésben is az ellenségnek teendő engedmények ellenzője, a különbéke-tervek elutasítója, a nemzetiségi kérdésben pedig a magyar nemzetállam elkötelezett híve maradt. Tény ugyanakkor, hogy ő legalább – egyébiránt az őt minden vonalon támadó polgári radikálisokhoz hasonlóan – felismerte a megoldatlan nemzetiségi törekvésekben rejlő kockázatokat, s a háborús körülmények közt is megpróbálkozott a kérdés új mederbe terelésével.²¹

A magyar nemzetiségi politika a háborús években

A magyar kormányzati nemzetiségi politikában Tisza miniszterelnöksége idején az erdélyi kérdésben három fontos mozzanatot érdemes kiemelni. Fontosak maradtak az egyházi vezetőkkel fenntartott folyamatos kapcsolatok, amelyek részben alkalmasak voltak a háborús helyzetben is a túlkapások mérséklésére. Emellett ugyanakkor a háborús intézkedések részeként, különösen 1916 nyaratól kezdődően az erdélyi román vezetőkkel, intézményekkel szembeni jogkorlátozások, internálások, felszámolások jelezték, hogy a helyzet militarizálódása a magyar és román nemzet- és államépítő nacionalizmusokat radikalizálta, és ennek megfelelően megjelentek a szélsőséges megnyilvánulások. Ekkor kerültek előtérbe azok a régi-új elképzelések, amelyek a román tanítóképzők államotásával szerették volna biztosítani az új román elit államhűségét, lojalitását és magyar nyelvtudását.

Románia hadba lépése és erdélyi támadása hosszú hónapok óta foglalkoztatta az osztrák–magyar külügyminisztériumot és a magyar kormányt. Tisza 1916. augusztus elején a bukaresti követségtől, továbbá Romániában járt bizalmas ismerősétől utólag is megbízhatónak mondható információkat kapott arról, hogy a Monarchia hadseregének oroszokkal szembeni meghátrálása óhatatlanul ki fogja váltani Románia erdélyi bevonulását. Annál is inkább, mert Bukarestben mindenki meg van győződve, hogy az osztrák–magyar hadsereg legfeljebb a Maros vonalánál tud számottevő ellenállást kifejteni, a Kárpátok vonalán valójában nem épült ki semmilyen érdemi védvonal.²²

²¹ Ráadásul a Monarchia Ciszlajtániában már a világháború előtt elkezdődött belső átalakításával, s annak történeti, etnikai érvrendszerével szemben Magyarországon mindenki az egységes, központosított nemzetállamban látta a legígéretesebb alternatívát. Vö. VERMES: *i.m.*, 495–497. p.

²² A Tiszához eljutott helyszíni információk szerint Filipescunak és Take Ionescunak nem volt komoly befolyása a történésekre, s „az fog történni, amit Brătianu és a király jónak lát”. A magyar miniszterelnök úgy gondolta, hogy „a király legszívesebben neutrális maradna, míg Brătianu örömmel látna egy olyan helyzetet, amely lényeges kockázat nélkül való eredményes beavatkozását lehetővé tenné”. Azt azonban ő is felmérte, hogy Bukarest számára a háborúból való teljes kimaradás az erdélyi, bukovinai

Még augusztus 14-én is derúlátónak tűnt, és meg volt győződve, hogy a Brătianu-kormány számolni fog a Monarchiának és Bulgáriának Románia hadba lépésére adandó közös ellentámadásával, s képes lesz felmérni az abból Romániára nézve rendkívül kockázatos **következményeit**.²³

Az erdélyi román támadás Tisza minden előzetes sürgetése, kérése ellenére alapvetően felkészületlenül találta a Monarchia és a központi hatalmak katonai vezetését, s még inkább a magyar, különösen pedig az erdélyi megyei közigazgatást. Ezzel együtt a Tisza-kormány igen erélyes közbeavatkozásának, s **még inkább** a német hadsereg hatékony segítségének köszönhetően a román betörés után kialakult menekülthullámot sikerült az országos közvélemény mozgósításával, a belső megyék szolidaritásának, befogadó- és támogatói készségének felébresztésével gyorsan és hatékonyan kezelni. A román katonai erő viszonylag gyors és határozott kiszorítása Erdélyből elvben akár fordulatot is előidézhetett volna a magyar kormány Erdély-politikájában. A fordulat 1917 elején részben be is következett, de nem abban az irányban, amely Erdély nemzetiségi belviszonyainak a stabilizálását tűzte volna ki célul, hanem a Romániával szembeni kemény fellépés, a stratégiai jellegű határkorrekciók követelése irányában.

Autonóm vagy föderalizált (kantonizált) Erdély?

Az Erdéllyel kapcsolatos tervek, jövőképek 1916 után magyar részről alapvetően a végzetesen kiéleződött nemzetiségi ellentétek enyhítésére törekedtek. Jászi Oszkár a *Dunai Egyesült Államok* címmel 1918 elején készült munkájában kevés esélyt látott a román–magyar–szász szembenállás feloldására.²⁴ Szerinte a háború nagyon sokat rontott a korábbi állapotokon, mert a dualista berendezkedéssel elégedetlen 9 nemzetiség már nem hisz a Monarchia belső megreformálhatóságában, s ezért hálás mindenkinek, aki nemcsak a dualizmus, hanem az egész Monarchia helyett keres új megoldást. „A csehek nemzeti öntudata és elégedetlensége forrpontra jutott; a lengyelek annyi ígéretet kaptak államiságuk kiépítésére mindkét hadviselő fél részéről, hogy joggal kiáltják oda a hatalmaknak: *most, vagy soha!*; a délszlávok e háború tragikus tapasztalatai után hét-nyolc részre való tagoltságukat felbőszítő jogtalanságnak fogják érezni s nem fogják soha többé elfeledni a népek önrendelkezési

román területek megszerzésének elmulasztásával járhat, s emiatt ő is számolt valamilyen román lépéssel. TISZA István *Összes munkái*, V., Budapest, 1933, 276. p., <http://mtdportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_5.pdf> (letöltve: 2016. 12. 01.).

²³ Uo.

²⁴ JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*, Budapest, 1918, <<http://mek.oszk.hu/02200/02222/02222.htm#6>> (letöltve: 2016. 12. 01.).

jogáról szóló szavakat és ígéreteket...”²⁵ Ebben a helyzetben az utolsó utáni esélyt a széleskörű autonómiát biztosító cseh, lengyel, horvát kérdés államjogi rendezésében látta. A világháborúnak Jászi szerint a magyarországi nemzetiségi kérdés kezelhetőségében az ausztriainál is súlyosabb problémákkal kell majd szembenéznie. Erdélyre vonatkozóan például azt látta, hogy az 1916. évi erdélyi háború következményei hosszabb távon is lehetlenné fognak tenni minden közeledési és megegyezési kísérletet. „Románia és a betörés folytán megkínzott erdélyi magyarság közötti gyűlölet oly fokra hágott, hogy nemcsak tűrhető szomszédság nem képzelhető el közöttük a régi alapon, de a magyar-román-szász ellentét Erdélyben minden produktív munkát lehetlenné fog tenni a jövőben...”²⁶

Jászi szerint az erdélyi kérdést a háború végi helyzetben csak demokratikus viszonyok közt lehetett volna a megoldás reményével megnyitni: „A területi autonómia kérdését komoly történeti és gazdasági alapon csak Erdélyre nézve lehetne felvetni s tényleg nemcsak román részről, de magyar körökből is gyakran hangsúlyoztatott, hogy a merev budapesti centralizáció árt Erdély speciális érdekeinek, melyeket a sablonizáló bürokrácia sem nem ismert, sem nem méltányolt. Nos, egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy a demokratizált Magyarországon belül újra komoly formában feltámad Erdély autonómiájának problémája (természetesen nem faji, de országos alapon) s ellene egy fejlettebb demokratikus közvélemény szempontjából épp oly kevéssé lehetne kifogást tenni, mint angol liberális szempontból Wales, Skócia vagy Irland önkormányzata ellen.”²⁷

A balkáni front áttörését, az olaszországi offenzíva kudarcát követően Németország és a Monarchia, valamint ez utóbbi részeként a Magyar Királyság kénytelen volt szembesülni a világháborús vereség minden következményével. Maga Tisza – a meggyilkolása előtti napon – az általa miniszterelnöki tisztségre javasolt Károlyi Mihályhoz hasonlóan a wilsonizmus keretei közt remélte a magyar szempontból méltányos békekötéshez vezető utat megtalálni. Ezzel együtt a gygyverszünetek és a győztes nagyhatalmak által szö-

²⁵ Uo.

²⁶ A háború végi kaotikus viszonyokat előre jelezve az egész magyarországi nemzetiségi kérdés kezelhetőségét egy radikális demokratikus fordulat bekövetkeztétől, s az abban való nemzetiségi részvételtől tette függővé: „általában Magyarország nemzetiségi problémái még jobban megmérgeződtek a háború alatt: recrudescunt vulnere [főlszakadtak a sebek – utalás II. Rákóczi Ferenc 1704-ben Európa-szerte terjesztett latin nyelvű kiáltványának nyitó mondatára]: a lövészárokból hazatérő százezrek a régi antidemokratikus uralmat elviselni nem fogják s annyi véráldozat után követelni fogják, hogy mint egyenrangú polgárok vehessenek részt az állami és társadalmi lét minden terén. Szóval, a háború – a hatalmi politikusok ígéreteit és reményeit kicsúfolva – nem oldott meg semmit: ellenkezőleg, az inkább lappangó ellentéteket a forradalmi elkese-redés állapotáig izzóvá tette.” Uo.

²⁷ Uo.

vetséges államként elismert Románia, ugyanígy a délszláv és a csehszlovák államalakulatok Magyarországgal szembeni katonai lépései radikálisan új helyzetet teremtettek Közép-Európában.

Az őszirózsás forradalommal hatalomra került Károlyi-kormány első, s egyben egész további nemzetiségi politikáját meghatározó nagy kihívására rögtön november 9-én sor került, amikor a november 3-i ígéretes magyar-román-szász együttműködési megállapodás után, de már az amerikai kormány Románia erdélyi területi követeléseinek jogosultságát megerősítő amerikai támogató kormánynyilatkozat ismeretében, a Román Nemzeti Tanács (RNT) ultimatív követeléssel fordult a magyar kormányhoz. Ebben az RNT az események felgyorsulására, a népek önrendelkezési jogára és a rendbontások, vagyon elleni támadások terjedésére hivatkozva bejelentette: „már most át kell vennünk Magyarországnak és Erdélynek románok által lakott vidékei fölött a teljes kormányzó hatalmat. E vidékekhez tartoznak a következő megyék: Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Alsófehér, Kisküküllő, Nagyküküllő, Hunyad, Szeben, Brassó, Fogaras, Háromszék, Udvarhely és Csik megyék, valamint Békés, Csanád és Ugocsa megyék román területei.”²⁸

A magyar kormány az 1918. november 12-i ülésén döntött úgy, felkéri a Nemzetiségi Minisztérium vezetőjét, hogy a kormánydelegáció élén utazzon az RNT székhelyére, Aradra, s próbáljon megállapodni az erdélyi és kelet-magyarországi helyzet – békekonferencia döntéséig terjedő – átmeneti rendezéséről.²⁹ Jászinak az aradi tárgyalásokon tett első javaslata ennek megfelelően alapvetően a békekonferencia döntéséig terjedő átmeneti állapotok erdélyi és kelet-magyarországi megyékben való kialakítását szorgalmazta. Olyan provizórikus rend létesítését, amely egy *modus vivendit* teremthetett volna. Mégpedig a wilsoni elv, a népek önrendelkezési jogának a figyelembe vételével. „[...] mi ezt a jogot teljes mértékben elismerjük, azt az önk részére a Magyar Nemzeti Tanács és a magyar kormány felajánlja, ugyanakkor azonban hangsúlyozzuk, hogy a román nemzet számára biztosított önren-

²⁸ A Román Nemzeti Tanács memoranduma a kormányhatalom átadásáról 26 vármegye területén 1918. november 9., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-40-1918-3-IX-240.

²⁹ Az aradi tárgyalásokról L.: JÁSZI Oszkár: *Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra*, Különnyomat a Napkelet 1921. évi december 1-jei számából, Cluj-Kolozsvár, 1921; K. LENGYEL Zsolt: „Keleti Svájc” és Erdély 1918/1919, *Korunk*, 2004. február, 73–77. p.; RAFFAY Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*, Magvető Kiadó, Budapest, 1987, 92–114. p.; HASLINGER, Peter: *Arad November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*, Wien, 1993, 122–135. p.; SZARKA László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar-román tárgyalások történetéhez, *Regio*, 1994/3., 140–166. p.

delkezési jogot a legteljesebb mértékben és a legteljesebb határozottsággal vindikáljuk az ezeken a területeken élő minden egyes nép, tehát a magyarok, németek, szászok stb. számára is.”³⁰

Jászi ugyanakkor a lehető leghatározottabban visszautasította az RNT nem román többségű területekre benyújtott igényét, mint olyat, amely nem felel meg a wilsoni elveknek.³¹ Az RNT által követelt önrendelkezési jogot a Károlyi-kormány minisztere csakis a többségi román területekre nézve tekintette elismerhetőnek. A többségi elv alapján ugyanezt a jogot az ország többi nemzetiségétől, természetesen a magyartól sem tartotta megtagadhatónak.³²

Jászi első megoldási tervszövege a svájci állammodell alapján a helyi ügyek nemzetiségi irányítás alá adását, az országos kérdésekben viszont a közös érdekű ügyeket közös elvek és a központi kormánnyal való együttműködésben való kezelését tekintette kiindulópontnak. A svájci minta Erdély és Kelet-Magyarország nemzetiségi kantonjainak kialakításában vált volna igazán megfoghatóvá. A tárgyalások másnapján a magyar népkormány nemzetiségi minisztere az első napi román ellenvetések célját felismerve a magyarországi és erdélyi románság által lakott megyék területének a magyar államkeretből való kiválását – mint a wilsoni önrendelkezési elvnek ellentmondó törekvést – elutasította. Ezzel együtt a békekonferenciára kivinni remélt magyar-román megegyezés érdekében az erdélyi kantonterv helyett egy másik, messzebbmenő elképzelést tett le az asztalra. Azt hangsúlyozta, hogy az új államok létrejötte – bármennyire lesz is összhangban „az európai fejlődés általános irányával” – kizárólag a nemzetközi békekonferencia kompetenciájába tartozik. A Károlyi-kormány nemzetiségi politikáját ugyanis teljes egészében a békekonferenciára való előkészületek határozták meg. Tisztán látták ugyanis, hogy a győztes nagyhatalmakkal szemben a leghatékonyabb diplomáciai eszköz a magyarországi nemzetiségekkel való belső megegyezés felmutatása lehetett volna. Ezzel azonban Maniuék, Hodzáék is tisztában voltak, s mindent megtettek annak érdekében, hogy Jászi javaslataiból semmi se legyen.

Ilyen konstellációban Jászi természetesen mind a külön erdélyi román államalapítás tervét, mind pedig a Román Királysággal való egyesülést elutasította. Előbbit azért, mert a Magyarországból kiszakított, önálló erdélyi román területeken „életképtelen, torz államiság jönne létre”. Romániát pedig a korabeli Európa „legfeudálisabb és legkorruptabb államalakulatának” mi-

³⁰ Jászi Oszkár beszéde az aradi magyar-román tárgyalások első napján, *Világ*, 1918. november 14., 2-3. p.

³¹ „[...] a szóban forgó területen a statisztikai kimutatások szerint [...] ezen a területen 6 841 000 ember él, akik közül körülbelül 2 939 000 a román és mintegy 3 900 000 a nem román, szóval magyar, német, szász és egyéb anyanyelvű. A népek önrendelkezési jogának ilyen megvalósítását, tehát mi a wilsoni elvek megsértésének tartanók...” *Uo.*

³² *Uo.*

nősítette, amelynek „nem szabad a magyar, a német és szerb kisebbségeket kiszolgáltatni”. Jászi a román elutasítást a következőképpen összegezte: „Valóban Maniu Gyula és én különbözőképpen magyarázzuk a népek önrendelkezési jogát. Az én felfogásom szerint ez az önrendelkezési jog egy magyar Svájcot jelentene, a Maniu felfogása szerint pedig szűk román nacionalista impériumot.”³³

Ezt követően a magyar küldöttség vezetője a Román Nemzeti Tanács küldöttségének egy új, 11 pontos tervezetet olvasott fel, amelyben a közrend és a béke fenntartását célzó átmeneti kormányzati megoldás kialakítására tett javaslatot. Ennek részeként a Román Nemzeti Tanács jogot nyert volna arra, hogy a román többségű járásokban és városokban a közigazgatást román kézbe vegye. A román kormányzat megbízottja révén részt vehetett volna a magyar kormányban „a román kormányzati terület összes külügyi, gazdasági és pénzügyi, közéleti és közlekedési kérdéseinek intézése végett”. Maniu a román nemzet korlátlan önrendelkezési jogára hivatkozva a tervezet felolvasása után azonnal bejelentette, hogy „a román nemzetnek jogába fog állani az is, hogy a teljes elszakadást kimondja. Mindenesetre a román nemzet magát szuverénnek érző nemzet, saját maga akarja a végrehajtó hatalmat a kezébe venni.” Az aradi magyar–román tárgyalások az RNT elutasító határozatának felolvasásával értek véget. Ez pedig a megegyezéssel béke elméleti esélyének a végét, s az 1919. évi magyar–román háborúba vezető zsákutca kezdetét jelentette.

³³ SZARKA: *Iratok...*, 165. p.